

si) ve yine adını Fas'ın Batı dillerindeki telaffuzundan (Fès, Fez) alan fes yapımında dünyaca ün kazanmıştır. Bugün dokumacılık, mutfak eşyası, süt ürünleri ve maden suyu şişeleme gibi modern iş kolları ve sanayi dallarına da sahiptir. Ağaç ve alçı üzerine oymacılık ve bina süsleme sanatlarının ise eskiden olduğu gibi liderliğini sürdürmektedir. Şehrin 1926'da 81.172, 1952'de 179.400 ve 1982'de 448.823 olan nüfusu 1987 yılının da 631.000 idi.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Hurdâzbiḥ, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 89, 154; Bekrî, *el-Mesâlik* (nşr. de Slane), Paris 1965, s. 115; Yâkût, *Mu'cemû'l-büldân*, IV, 230-231; Abdülvâhid el-Merrâkûşî, *el-Mu'cib fi telhîşî aḥbârî'l-Mağrib*, Kahire 1368/1949, s. 357; İbn Ebû Zer, *Ravzû'l-ḳırtâs* (nşr. M. el-Hâşimî el-Filâlî), Rabat 1355/1936, I, 44, 48, 50; İbn'ül-Hatîb, *Mi'yârü'l-iḥtiyâr* (nşr. M. Kemâl Şebâne), Muhammediye, ts. (Matbaatü Fedâle), s. 172-179; *ez-Zaḥretü's-seniyye* (nşr. İbn Ebû Şeneb), Cezayir 1339/1920, s. 186-188; İbn Haldûn, *el-İber*, VII, 401-402; Kalkaşendî, *Subḥü'l-a'sâ*, V, 148-152; Himyerî, *er-Ravzû'l-mi'târ*, s. 434-435; Vezzân ez-Zeyyâtî, *Description de l'Afrique* (trc. A. Epaulard), Paris 1956, I, 179-241; *Meşâhîru a'yânî Fâs* (nşr. Abdülkâdir Zemâme, *el-Baḥşû'l-ilmî*, sy. 4-5 içinde), Rabat 1964; Ali el-Ceznâî, *Zehretü'l-âs fi binâ'î medîneti Fâs*, Rabat, el-Hizânetü'l-âmmeh; İdrîsî, *Şifâtü'l-Mağrib* (Fransızca kısmı), s. 86-87; *Géographie d'Abaulféda*, II/1, s. 170, 171, 172, 186-187; Kâdirî, *Neşrû'l-meşânî*, I-IV; Selâvî, *Kitâbü'l-İstîşâ*, I, 199; Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Selvetü'l-enfâs fi me' ukbire mine'l-'ulemâ' ve'ş-şuleḥâ' bi-Fâs*, Fas 1335/1916; A. Bel, *Les Industries de la céramique à Fès*, Paris 1918; a.mlf., *Inscriptions arabes de Fès*, Paris 1919; P. Champion, *Le Maroc et ses villes d'art*, Paris 1927; G. Lucas, *Fès dans le Maroc moderne*, Rabat 1937; R. Le Tourneau, *Fès avant le protectorat*, Rabat 1949; a.mlf., *Fez in the Age of the Marinids*, Oklahoma 1961; a.mlf., "Fas", *EI*² (Fr.), II, 837-840; Abdülhâdî et-Tâzî, *Cami'ü'l-Ḳaraviyyîn*, Beyrut 1972, I-III; T. Burckhardt, "Fez", *The Islamic City* (ed. R. B. Sergeant), Paris 1980, s. 166-176; a.e.: *İslâm Şehri* (trc. Elif Topçugül), İstanbul 1992, s. 231-244; İbrâhim Harekât, *el-Mağrib 'abre't-târîḥ*, Dârülbeyzâ 1405/1984, II, 131; a.mlf., *et-Teyârâtü's-siyâsiyye ve'l-fikriyye bi'l-Mağrib ḳable'l-ḥimâye*, Dârülbeyzâ 1985; Muhammed Mezzin, *Fâs ve bâdiyetühâ*, Rabat.1406/1986; N. Ziyâde, "Medînetü Fâs fi't-târîḥ", *Ebhâs*, XVIII/1, Beyrut 1965, s. 78-90; R. Blachère, "Fès chez le géographes arabes du Moyen âge", *Analecta*, Damas 1975, s. 541-548; Abdülkâdir Zemâme, "Veşîka ḥadâriyye 'an şebeketi tevzi'i'l-miyâh fi Fâsi'l-ḳadîme", *el-Baḥşû'l-ilmî*, sy. 31, Rabat 1400/1980, s. 141-150; E. Levi - Provençal, "Te'sîsü medîneti Fâs" (trc. Saïd en-Neccâr - Ahmed el-Yâbüürî), a.e., sy. 31 (1400/1980), s. 157-183; H. Terrasse, "Fas" (Monuments), *EI*² (Fr.), II, 840-842.

İBRÂHİM HAREKÂT

FAS ŞERİFLERİ

H. Hasan'ın soyundan gelen ve II. (VIII.) yüzyıl sonlarından günümüze kadar Fas'ta yönetime hâkim olan hânedanlar (bk. FİLÂLİLER; HASENİLER; İDRİSİLER; SA'DİLER).

FASD

(bk. HACAMAT).

FÂSİK

(الفاسق)

İlâhî emirlere itaatın ayrılıp âsi olan mümin veya kâfir anlamında kelâm ve fıkıh terimi.

Sözlükte "hurma ve benzeri şeyler için kabuğunu yırtıp çıkmak; belirli bir sınırı aşmak" anlamına gelen *fısk* veya *füsûk* kökünden türemiş bir sıfat olan *fâsık*, değişik mezheplere mensup âlimlerce yapılmış farklı tarifleri bulunmakla birlikte terim olarak "haktan sapan, Allah'ın emirlerine itaatten ayrılan âsi mümin veya kâfir" diye tanımlanabilir.

Fâsık kelimesinin Câhiliye döneminde terim olarak kullanılmadığı bilinmektedir. Kur'an-ı Kerim'de kök halinde yedi, çekimli fiil olarak on ve fâsık şeklinde de (ikisi tekil, diğerleri çoğul) otuz yedi yerde geçmektedir. Bazı âyetlerde yahudiler, hıristiyanlar, müşrikler ve münafıklardan söz edilirken çoğunun fâsık olduğu bildirilir (meselâ bk. el-Bakara 2/99; Âl-i İmrân 3/110; el-Mâide 5/47, 59; et-Tevebe 9/67). Diğer bazı âyetlerde ise *fısk* ve *füsûk* müminlere nisbet edilir (bk. el-Bakara 2/197, 282; en-Nûr 24/4). Âyetlerde belirtildiğine göre Allah fâsıklardan razı olmaz, yaptıkları malî hayırları kabul etmez ve kendilerini hidayete erdirmez; onları dünyada cezalandırdığı gibi ahirette de cehenneme atar. Yine bir kısım âyetlerde müminin fâsıkla eşit tutulmayacağı, Allah'ın indirdiği hükümlerle hükmetmeyenlerin fâsık olduğu ve Kur'an'ı fâsıkların inkâr ettiği bildirilir ki bunlar kâfirler için verilmiş hükümlerdir. Bir grup âyette de leş, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına kesilmiş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanıp ölmüş, canavarlarca parçalanmış hayvanların etinin yenmesi ve fal okları ile kismet aranması *fısk* olarak nitelendirilmiştir (bk. M. F. Abdülbâkî,

el-Mu'cem, "fısk" md.). Bu âyetleri tefsir eden âlimler Kur'an'da *fıskın* "inkâr etmek (küfr), şirk dışındaki günahları işlemek, yalan söylemek, sövmek, lakap takmak, Hz. Peygamber'in emrine muhalefet etmek" gibi mânalara geldiğini belirtmişlerdir (Taberî, IV, 135-140; İbn'ül-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yün*, s. 464-465).

Fısk ve *fâsık* kelimeleri hadislerde ve sahâbe sözlerinde de geçmektedir. Hz. Peygamber mümine sövmenin günah (*füsûk*) olduğunu ve *fıskla* itham edilen kişinin *fâsık* olmaması halinde bu sıfatın itham edene döndüğünü söylemiş (Buhârî, "Edeb", 44; *Müsned*, V, 181), nimetlere şükretmeyen ve belâlara tahammül göstermeyen kadınların *fâsık* ve dolayısıyla cehennemlik olduklarını, *deccâl* Medine'ye girdiğinde bütün *fâsık* ve münafıkların onun yanında yer alacağını haber vermiştir (*Müsned*, III, 428; IV, 338). Ashaba nisbet edilen bazı rivayetlerde onların Harûriyye'yi (bk. HÂRİCİLER) *fâsık* olarak niteledikleri, âlimlerin *fâsık* olması durumunda sosyal dengenin bozulacağı ve *fıskın* çeşitli mertebelerinin bulunduğunu söyledikleri belirtilmektedir (Buhârî, "Tefsîr", 18/5; Dârimî, "Muḳaddime", 29; İbn Mâce, "Fiten", 21; Tirmizî, "İmân", 15).

Kelâm ilminde *fâsık* terimine ilişkin tartışmalar II. (VIII.) yüzyılın başlarına kadar uzanır ve özellikle dinî statüleri açısından fâsıkların durumu "vaîd'ül-füsâk" başlığı altında incelenir. *Fâsık* kavramı etrafındaki tartışmaların müslümanlar arasında ihtilâfa konu teşkil eden ilk problemlerden olduğu kabul edilir (İbn Teymiyye, III, 182).

Hasan-ı Basrî, bazı Selef âimleri ve Bekriyye'ye göre *fâsık* münafıktır. Zira *fâsık*, azabı gerektiren günahlar işlemek suretiyle Hz. Peygamber'i tasdik ettiği ne dair verdiği sözde durmamıştır. Nitekim Resûl-i Ekrem yalan söylemenin münafıklık âlameti olduğunu belirtmiştir (Teftâzânî, II, 190). Ancak Hasan-ı Basrî'nin daha sonra bu görüşünden döndüğü söylenir (Sâbüni, s. 80).

İlk defa Mu'tezile'nin kurucusu Vâsil b. Atâ, büyük günah işleyen müminin iman çerçevesi dışına çıktığını, fakat tasdik ve ıkrar rükünlerini koruduğu için kâfir statüsüne girmeyip imana küfür arasında yer alan fık mertebesinde bulunduğunu ileri sürmüştü ve bu görüşünün müslümanların icmâına dayandığını savunmuştur. Ona göre büyük günah işleyen kimse için Hasan-ı Basrî *fâsık* mü-

nafilek, Hâriciler fâsık kâfir, Mürcie fâsık mümin, Şîa nimet küfrü içinde bulunan fâsık demek suretiyle onun fâsık olduğu hususunda birleşmişlerdir. Buna göre âlimlerin ihtilâf ettikleri hususlar bir yana bırakılıp ittifak noktaları ele alındığı takdirde büyük günah işleyenin fâsık kabul edilmesi gerektiği ortaya çıkar. Vâsıl b. Atâ'nın bu görüşü ortaya koymasından sonra İslâm âlimleri fîsk ve fâsık kavramları üzerinde önemle durmaya başlamışlardır. Mu'tezile âlimleri fîskı genellikle zina etmek, içki içmek, kasten adam öldürmek, hırsızlık yapmak gibi dinin büyük günah saydığı fiilleri işlemekten ibaret kabul etmişler ve bunları irtikâp edenini fâsık diye nitelendirmişlerdir. Bununla birlikte farklı görüşlere sahip Mu'tezile âlimleri de vardır. Meselâ Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf'a göre İslâm'ın şîarından sayılan namaz, oruç ve hac gibi farzları yerine getirmeyenler fâsıktır. Ebû Hâşim el-Cübbâî sınırı daha da genişleterek farzları terkeden herkese fâsık adını vermiştir. Bu anlayışa bağlı olarak Mu'tezile âlimlerinin bir kısmı meşrû halifeye karşı isyan etmeyi fîsk kabul etmişler, dolayısıyla Hz. Ali'ye başkaldıran Muâviye'ye fâsık nazarıyla bakmışlardır (İbnü'l-Mürtezâ, *el-Kalâ'id*, s. 79). Mu'tezile'ye göre fâsıkın dinî durumunu "menzile beyne'l-menziyleteyn" ilkesi belirler. Bu ilkeye göre bir kişi ya kâfir ya mümindir veya ne mümin ne de kâfir olup imanla küfür arasında bir yerdedir; bu üçüncü durumda olan kimseye fâsık denir. Zira, "Allah küfrü, fîskı ve isyanı size çirkin göstermiştir" (el-Hucurât 49/7) meâlindeki âyette belirtildiğine göre küfür fiilini işleyen kimse kâfirdir; bu âyette isyan küçük günahları ifade eder; fîsk da büyük günahı karşılayan bir kavramdır. Şu halde fâsıklar imanın da küfrün de dışında kalan üçüncü bir zümreyi teşkil eder. Bu sebeple fâsık mümin değildir; tövbe etmeden öldüğü takdirde âhirette kâfirlerle aynı muameleye tâbi tutularak ebediyen cehennemde kalır. Fâsıklar âhirette şefaatten de faydalanamaz. Çünkü Mu'tezile'nin görüşüne göre büyük günah işlemeyi alışkanlık haline getiren kimselere şefaet etmek mâkul değildir.

Mu'tezile'nin çoğunluğu fâsıkın mümin olmadığına dair pek çok delil ileri sürmüştür. Buna göre âyetlerde müminle fâsıkın eşit olmadığı ve fâsıkların cehennemde gireceği (es-Secde 32/18, 20), Allah'ın koyduğu sınırların dışına çıkan-

ların cehenneme atılacağı, dolayısıyla fâsıkların da bu sınırları aştığı (en-Nisâ 4/14), fâsıkların da kapsamına alan mücrimlerin cehennem azabında kalacakları (ez-Zuhruf 43/74) bildirilerek fâsıklar vaide konu teşkil etmişlerdir. Va'd âyetleri ise sadece müminleri kapsamına almış, yaptıkları günahlar iyiliklerini yok ettiğinden fâsıkların kapsam dışında bırakmış ve sonuçta tövbe etmedikçe onların affedilmeyeceğine işaret edilmiştir (en-Nisâ 4/31). Hadislerde zina, içki, hırsızlık gibi fiilleri işleyenlerin mümin olmadıkları açıkça ifade edilmiştir. Fâsıkın mümin diye nitelendirilmesi bir bakıma onun kötülüğe teşvik edilmesi anlamına geldiği gibi, ilâhî buyruklara itaat etmediğinden iyi hasletleri kalmayan fâsıkın âhirette mükâfat görmesi de akla uygun değildir (Kâdî Abdülcebbar, s. 630, 647-649, 660-667, 683-686; Nesefî, II, 769; Teftâzânî, II, 189). Mu'tezile'ye göre halkın çoğu fâsıklardan oluşan ülke dârü'l-fîsktır, bu ülkede yaşayan müminlerin hicret etmesi gerekir. İslâm dinine mensup olan bir fâsık mümin sayılmamakla birlikte nikâh, miras gibi dünyevî hükümler bakımından mümin muamelesine tâbi tutulur.

Hâriciler büyük günah işleyen herkesin fâsık, her fâsıkın da kâfir olduğunu ileri sürerler. "Artık bundan sonra kim inkâr ederse işte onlar fâsıklardır" (en-Nûr 24/55); "Münafıklar fâsıklardır" (et-Tevbe 9/67); "Kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse işte onlar kâfirlerdir... fâsıklardır" (el-Mâide 5/44, 47) meâlindeki âyetlerde her fâsıkın kâfir olduğu bildirilmiştir.

Şîa'ya göre fâsık nefsanî arzularını tatmin amacıyla büyük günah işleyen kimsedir. Fâsık dinin emir ve yasaklarını hafife alacak derecede günaha dalar, te'vil edilemeyecek şekilde fîskını izhar ederse kâfir olur.

Mürcie'ye göre büyük günah işleyen mümine mutlak mânada olmasa da fâsık denilebilir. İmanın mahiyeti tasdikten ibaret olduğuna göre fâsık müminin imanı eksik değil tamdır.

Selefiyye âlimleri fîsk ve fâsık terimlerini benzer şekillerde tarif etmekle birlikte farklı görüşler ileri sürenler de olmuştur. İbn Hazm fîskı müminin farzları terkedit kötü ameller işlemesi diye açıklamıştır. Aynı âlim imanın farklı mânalar için kullanılan bir terim olduğunu düşünür. Buna göre küfrün zıddına da fîskın zıddına da iman denir. Büyük gü-

nah işleyen kimse, amel mânasındaki imanın zıddı olan fîska düşmüş sayılır. Küçük günahlar ise fîsk kapsamına dahil değildir. Dolayısıyla fîsk ile küfür farklı muhtevalara sahiptir. Şu halde fâsık büyük günah işleyen mümine verilen isimdir. Fâsık olan mümin kâmil olmayan bir mümindir (*el-Faşl*, III, 255, 274, 279-280). Fîsk inkâr etmeyi ve günah işlemeyi kapsayan bir kavram olduğundan her kâfir fâsıktır, fakat her fâsık kâfir değildir. İbn Hazm, Allah'a ve peygamberine karşı çıkma maksadı taşımadan hatalı te'viller yapanları ve ashaba sövenleri de fâsık kabul etmiştir (*a.e.*, III, 300, 301). Ebû Ya'lâ el-Ferrâ "mümin fâsık" (*el-fâsıkı'l-millî*) ifadesini kullanarak mutlak fâsık olan kâfiri müminden ayırmıştır. Ona göre mümin olan fâsık iman esaslarını benimseyip dil ile ifade ettiği halde namaz dışındaki farzları terkeden, haramları işleyen kimsedir ve imanı eksiktir. Zira amel imanının unsurlarından biridir. Böyle bir mümine dindar, müttaki, muhlis gibi sıfatlar verilemez. Bunlara emir bi'l-ma'ruf ve nehiy anil-münker ilkesinden hareketle öğüt verilmelidir. Fâsık müminin muhalefeti icmân teşekkülünde dikkate alınmaz (*el-Mu'temed*, s. 188-189, 196, 272-273). Ebû'l-Ferrec İbnü'l-Cevzî, küçük günahları da fîskın kapsamına alarak her günahkârı fâsık kabul etmiş görünmektedir (*Zâdü'l-mesir*, I, 211). Takıyyüddin İbn Teymiyye, mümin olan fâsık konusunda İbn Hazm ve Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın görüşlerine katılmıştır. M. Reşid Rızâ ise fîskı "yasaklanmış fiillerden birini yapmak suretiyle şeriâtın koyduğu sınırların dışına çıkma" şeklinde tarif etmiştir. Ona göre Kur'an'da üzerinde durulan fîsk, Allah'ın yaratıkları hakkında koyduğu fitrat ve hidayet çizgisinden ayrılmaktır. Şer'i bir terim olarak küfrün dışındaki günahlardan birini işleyen kimseye fâsık denir (*Tefsîrü'l-menâr*, I, 238-239, 395).

Eş'ariyye âlimlerinin fîsk ve fâsık terimlerine ilişkin açıklamaları da az çok farklılık gösterir. Bâkılânî'ye göre fîsk ilâhî emirlere isyan edip hak yoldan çıkmaktır. Fâsık ise sürekli fîsk içinde kalan ve büyük cezaya müstahak olan kişiyi ifade eder (Semîre Ferhât, s. 342-343). Abdülkâhîr el-Bağdâdî, günah (mâsiyet) çeşitlerinden biri olarak gösterdiği fîskı "büyük günah işlemek veya mazereti bulunmaksızın farzları terketmek" diye tanımlamıştır (*Uşşalü'd-dîn*, s. 268). Fahrreddin er-Râzî'ye göre fîsk dinin koydu-

FÂSİK

ğ u sınırların dışına çıkmaktır. Bütün günahlar fısın kapsamına dahildir. Fâsık, Allah'a itaat etmekten büyük ölçüde çıkıp dinin sınırlarını aşan kimsedir (*Me-fâtıhu'l-ğayb*, III, 200; V, 165). Râğıb el-İşfahânî'ye göre az veya çok olsun her günah fısktır. Fâsık ise şeriatın hükümlerini benimseyip ikrar ettikten sonra bunların tamamını veya bir kısmını ihlâl eden kimsedir. Kâfîre de fâsık denilir (*el-Müfredât*, "fısk" md.). Teftâzânî ise fıskı "herhangi bir ilmî te'vile dayanmadan büyük günah işlemek veya küçük günahları çokça yapmak" şeklinde tanımlayarak halifeye karşı isyan etmeyi fısk kapsamı dışında tutmuş, buna karşılık Ehl-i sünnet'e muhalif olan ehl-i bid'atı fâsık hükmünde kabul etmiştir (*Şerhu'l-Makâşid*, II, 198). Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Eş'ariyye âlimlerinin fâsık mümini de kâmil mümin kabul ettiklerini, araya te'vil yöntemini koyarak ölçüyü genişlettiklerini ve bazı Eş'arîler'in icmâda fâsıkın muhalefetine itibar ettiklerini kaydeder (*el-Mu'etmed*, s. 188, 268, 272).

Mâtürîdiyye'ye gelince, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye göre fâsık kelimesi tıpkı fâcir gibi mutlak olarak kullanıldığı zaman kâfir anlamına gelir. Bununla birlikte fısk verilen emrin dışına çıkmak demektir ve müminin de bazan ilâhî emirlerin dışına çıkması mümkün olduğundan fâsık her zaman kâfirle eş anlamlı kabul edilmemelidir; zira büyük günah işleyen mümin karşılığında da kullanılır (*Kitâbü't-Tevhîd*, s. 334, 337, 343, 353). Ebû'l-Muîn en-Nesefî, Mâtürîdî'nin görüşlerine açıklık getirerek fâsıkı "mutlak fâsık" ve "mümin fâsık" olarak iki kısma ayırmıştır. Mutlak fâsık ilâhî emirlere hiçbir noktada itaat etmeyen ve her bakımdan âsi olan kimsedir ki buna kâfir denir. Mümin fâsık ise iman esaslarını tasdik ettiği halde tembellik, gaflet ve şehvet sebebiyle ilâhî buyruklardan birine itaat etmeyen kişi olup sadece bir veya birkaç noktada fısk içinde bulunur. Bu tür bir itaatsizlik sahibinin imanını yok etmediğinden bu mânadaki fâsık mümindir (*Tebşiratü'l-edille*, II, 768, 770). Bir kısım Mâtürîdî âlimlerine göre icmâin oluşmasında fâsık müminin muhalefetine itibar edilir (Ebû Ya'lâ, s. 272).

Fâsık ve fısk terimlerinin tarifleriyle kapsamları konusunda bazı farklı görüşler benimsemelerine rağmen hemen bütün Ehl-i sünnet âlimleri ehl-i kiblede olan fâsıkın mümin olduğu noktasında ittifak etmişlerdir. Sünnî âlimleri bu gö-

rüşlerini, naslarda şirk ve inkâr dışındaki günahların imanı yok ettiğinin bildirilmemesi, bazı âyetlerde fısk ile eş anlamlı olan zulmü (günah) Allah'ın affedeceğinin açıklanması (er-Ra'd 13/6), fısk içinde mütalaa edilen günahları işleyenlerden mümin adının kaldırılmaması (el-Hucurât 49/9), müminlerin salih olan ve olmayan gruplarına ayrılması (et-Talâk 65/2; et-Tahrîm 66/4), ehl-i kiblede olan fâsıklara dünyevî işlerde müslüman muamelesi yapıp mürted sayılmaması gibi delillere dayandırmışlardır (bk. KEBİR). Sünnî âlimlerine göre fâsık mümin işlediği günaha göre kısas, had, ta'zîr vb. cezalara çarptırılır. Tövbe etmeden öldüğü takdirde durumu Allah'ın iradesine bağlı olup dilerse doğrudan doğruya veya şefaathilerin şefaatiyle onu affeder, dilerse cehennemde azaba uğrattıktan sonra cennete koyar.

Fâsık hakkında Hasan-ı Basrî, Mu'tezile, Havâric, Şîa ve Mürcie tarafından ileri sürülen görüşler Ehl-i sünnet âlimlerince naslara aykırı bulunup eleştirilmiştir. Bu âlimlere göre münafık aslında inanmadığı halde inanmış görünen ve hiçbir zaman ilâhî rahmeti ummayan kimsedir, fâsık mümin ise affedileceği ümidini taşır. Bundan dolayı fâsık mümini münafıkla bir tutmak isabetsizdir. Her münafık fâsık olmakla birlikte her fâsık münafık değildir. Mu'tezile ile Hâricîler'in bütün fâsıkların iman dairesinden çıktığını iddia etmeleri nasları yanlış yorumlamalarından kaynaklanmıştır. Zira her iki mezhebe mensup âlimlerin görüşlerine delil olarak getirdikleri naslarda söz konusu edilen fâsıklar, Allah'ın gönderdiği kitaptan yüz çeviren ve diğer iman esaslarını inkâr eden kimselerdir (meselâ bk. el-Bakara 2/26; el-Mâide 5/47; es-Secde 32/18-20); bunların kâfir olduğunda ise şüphe yoktur. Dinî literatürde müminlere de zaman zaman fâsık denilmesi, ilâhî buyruklara inanmalarından dolayı değil onların bir kısmını yerine getirmemek suretiyle şeriatın sınırları dışına çıkmış olmalarından dolayıdır. İlahî emirler iman ve amel olmak üzere ikiye ayrıldığına göre ikisine de uyan kâmil mümindir, ameli eksik olan ise fâsık mümindir. Zira fısk daha çok amelle ilgili bir kavramdır. Eğer bu anlamdaki fâsık kâfir olsaydı onun dünyada mümin muamelesi görmemesi ve mürted kabul edilmesi gerekirdi. Halbuki Hâricîler'in çoğunluğu ile Mu'tezile grupları bile fâsık mümine kâfir mua-

melesi uygulamamıştır. Nitekim naslarda da insanın ya mümin veya kâfir olduğu bildirilmiş, bu ikisi dışında başka bir zümrenin bulunmadığına işaret edilmiştir (Mâtürîdî, s. 336; İbn Hazm, III, 276-284; Nesefî, II, 769). Şunu da belirtmek gerekir ki fâsıkların ceza ile tehdit edilmesi konusunda gevşek davranmanın onları günah işlemeye teşvik ettiği yolundaki iddialar da naslara dayanmayan subjektif değerlendirmelerdir. Sonuç olarak her kâfir ve münafıkın fâsık olduğuna, fakat her fâsıkın kâfir ve münafık olmadığına, iman ettiği halde ilâhî emirlere itaatsizlik gösteren fâsıkın mümin kabul edilmesi gerektiğine dair görüş naslara daha uygun görünmektedir.

İslâm hukukunda fısk, **adâlet*** vasfının karşıtı bir terim olarak kelâm ilmindekine benzer bir yaklaşımla kişinin büyük günahları işlemesi, küçük günahları işlemekte ısrar etmesi veya farzları terketmesi, haramları işlemesi ve kötü davranışlarının iyi davranışlarından daha çok olması şeklinde zâhirî bir vasıf olarak anlaşılır. İslâm hukukunda fısk tek başına bir ehliyetsizlik sebebi görülmemekle birlikte gerek kamu hukukuna gerekse özel hukuka ilişkin bazı konularda fâsıkın hak ve yetkilerinin belli ölçüde kısıtlanıp kısıtlanmayacağı tartışılmıştır. Kelâm ve fıkıh literatüründe fâsıkla ilgili önemli tartışmalardan biri de onun devlet başkanlığı görevine getirilmesinin veya göreve devamının câiz olup olmadığı meselesidir. Kelâmcıların ve fakihlerin genel görüşü devlet başkanında adâlet vasfının bulunmasının şart olduğu, fâsıkın kamu velâyet hakkı bulunmaması sebebiyle bu görevi üstlenemeyeceği yönünde ise de fâsıkın namazda imâmetinin ve ordu kumandanlığının câiz oluşuna kıyasen devlet başkanlığının da câiz olacağı, zaruret halinde câiz görülebileceği veya başka ehil kimse bulunamazsa fâsıklar içinde en ehveninin devlet başkanı olabileceği şeklinde farklı görüşler de mevcuttur. Ayrıca devlet başkanında aranan adâlet yani fısktan uzak olma şartının kısmen izâfî bir karakter taşıması sebebiyle bunun bir üstünlük ve öncelik şartı olarak anlaşılması da mümkün görünmektedir. Devlet başkanının göreve geldikten sonra fısk sayılan söz ve davranışlarda bulunması halinde ise Hâricîler'e, Şîa'ya, Mu'tezile'nin cumhuruna ve bazı Ehl-i sünnet âlimlerine göre görevinden düşmüş (mün'azil) sayılır ve değiştirilmesi gerekir. Ancak

bunun hangi yolla gerçekleştirileceği hususunda farklı görüş ve öneriler mevcuttur. Mâveridî fısık bu bağlamda ikiye ayırmakta, devlet başkanının haramları işlemesi veya farzları terketmesi şeklindeki fiili ve açık fısıkını hem devlet başkanı olmaya hem de göreve devama engel sayarken, şüphe ile karşılanan fakat te'vil edilmesi mümkün bulunan inanç bozukluğunu veya aykırı görüşlere sahip olmasını çoğunluğun göreve devama engel görmediğini belirtmektedir (*el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 24). Ebû Ya'lâ iki anlamdaki fısıkın da göreve devama engel teşkil etmeyeceğini, hatta bunu göreve gelmeye engel görmeyen âlimlerin de bulunduğunu ifade eder (*el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 20-21). Ehl-i sünnet âlimlerinin ve fakihlerin çoğunluğu ise fâsık olan devlet başkanının azledilmesinin gerekmediği, icraatının geçerli olup arkasında cuma ve bayram namazlarının kılınabileceği, ancak onun apaçık küfür sayılan ve dini inkâr mânası taşıyan söz ve davranışlarda bulunması halinde azledilmesinin gerekeceği görüşündedir. Şüphe yok ki bu görüşte, ilk dönemlerden itibaren müslümanlar arasında süregelen siyasî iktidar kavgalarının ve meşruiyet tartışmalarının ümmet içinde derin yaralara yol açmış olmasını göz önünde bulunduran fakihlerin, ayrılık ve çekismeyi doktrin bazında olsun önleyebilmeye ve toplumsal birlik huzur ve düzeni korumaya öncelik vermiş olmasının önemli ölçüde payı vardır.

Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî fakihlerine göre fâsık velâyet hakkını kaybeder, kadı olarak tayin edilemez. Hanefîler'e göre ise fâsık ihtiyaç dolayısıyla kadı tayin edilmişse verdiği kararlar geçerli olur, ancak böylesinin kadılığa getirilmemesi daha uygundur. Şahitlikte, başkasının hakkına ilişkin bir olaya veya bilgiye kişinin duyu organları vasıtasıyla muttali olması (tahammül) safhası ile bunu mahkeme huzurunda açıklaması (edâ) safhası mahiyet ve sonuçları itibarıyla farklılık arzeder. Bu sebeple fâsıkın tahammül yönüyle şahitliğinin geçerliliği fakihler arasında tartışmalı iken edâ safhasındaki şahitliğinin geçerli olmadığı hususunda hemen hemen görüş birliği vardır. Şahidin hangi tür söz ve davranışlarının onun adl sıfatını kaldıran türde bir fısık sayılacağı konusunda ise çok farklı ölçü ve görüşlere rastlanır. Hanefîler'in nikâh akdinde fâsıkın şahitliğini geçerli saymaları bunu sadece tahammül şahitliği çerçevesinde görmeleriyle açıkla-

nabilir. Yine de Hanefîler'in, fâsıkın edâ safhasındaki şahitliği konusunda daha müsamahakâr düşüncükleri söylenebilir. Nitekim Ebû Yûsuf'un, insanlar nezdinde itibarını yitirmemiş fâsıkın şahitliğinin kabul edileceğini söylerken şahidin doğru sözlülüğünü doğrudan etkilemeyecek fısık hallerini ayrı bir grupta mütalaa ettiği görülür. Hanefîler, kazf haddi cezasına çarptırılan fâsıkın tövbe etse bile şahitliğinin geçerli olmadığına hükmederken Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî fakihleri böyle bir fâsıkın şahitliğini geçerli saymışlardır (Vehbe ez-Zühaylî, VIII, 655).

Fâsık ahvâl-i şahsiyye alanında kendi haklarını kullanırken, fısık sebebiyle ehliyetinde herhangi bir kısıtlamaya mâruz bırakılmamakla birlikte, onun bu durumundan üçüncü şahısların haklarının doğrudan etkilenebileceği alanlarda bir takım kısıtlamaların getirildiği görülür. Meselâ fakihlerin çoğunluğu fâsıkın ehliyetsizler üzerindeki velâyetini geçerli görürken Şâfiî ve Hanbelîler genelde aksi görüştedirler. Buna karşılık fâsıkın mal üzerindeki velâyetinin geçerliliğinde önemli bir görüş ayrılığı yoktur. Çünkü bu velâyette kişinin fısıkta çok sefih ve hiyanetten uzak olması önem arzeder. İslâm hukukçuları, evlilikte kadının lehine olmak üzere gözetilmesi gereken denkliliğin dindarlık açısından da aranacağı, bu yüzden fâsık erkeğin dindar kadına denk olamayacağı görüşündedir. Hanefîler'den İmam Muhammed'e göre ise fısık çok aleni ve yaygın olmadıkça eşler arası denkliliğe engel teşkil etmez. Fâsıka aile hukuku alanında vesâyet, hidâne gibi hak ve sorumlulukların yüklenmeyeceği şeklindeki görüşler de ilgili şahısların, meselâ küçük ve yetimlerin haklarının korunmasını amaçlar. İslâm hukukçuları, bu konularda mutlak anlamda fısık değil bu hak ve sorumluluğun amacına ters düşen türden fısık engel görerak hâkime bu alanda takdir yetkisinin verilmesinden yanadırlar. Mâlikî ve Hanbelî fakihleri bazı kötü sonuçların doğmasını önlemek amacıyla fâsık lehine vesâyet ve vakıf gibi tek taraflı kazandırıcı işlemleri de doğru bulmazlar. Bu gibi konularda İslâm hukukçularının, genellikle kişinin dışı akseden ve fısık kapsamında görülen söz ve davranışlarını yani zâhirî fısıkını ölçü almaya çalıştıkları görülür. Yine de fısıkın çeşitli açılardan izâfî, sübjektif ve takdirî bir karakter taşıdığı, bu sebeple de fıkıh alanında öngörülen bu tür ki-

sıtlamaların hukukî olmaktan çok ahlâkî hüküm ve tedbirler grubunda mütalaa edilmesi gerektirdiği söylenebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "fısk" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "fısk" md.; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhtâ*, "fısk" md.; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât* (nşr. Adnân Derviş — Muhammed el-Mısıri), Beyrut 1413/1993, s. 692-693; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1132; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "fısk" md.; *Müsned*, I, 257, 439; II, 541; III, 428; IV, 338; V, 181; Dârimî, "Mu'kaddime", 29; Bu-hârî, "İmân", 36, "Edeb", 44, "Tefsîr", 9/5, 18/5; Müslim, "Hac", 66, 67; İbn Mâce, "Fiten", 21; Tirmizî, "İmân", 15, "Fiten", 47; Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (Şâkir), I, 409; IV, 135-140; Eş'arî, *Ma'âlat* (Ritter), s. 141, 267, 269-274; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 334-337, 343, 353; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûl'i-hamse*, s. 630, 633, 647-649, 650, 657, 660-661, 664, 665, 666-667, 683, 686, 688; Bağdâdî, *el-Farq* (Kevserî), s. 18, 87, 101, 104, 113, 124, 125, 192; a.m.f., *Uşûl'd-dîn*, s. 190-191, 268; Mâveridî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye* (nşr. Ahmed Mübârek el-Bagdâdî), Küveyt 1409/1989, s. 5, 13, 24; İbn Hazm, *el-Fasl* (Umeyre), III, 76, 179-180, 255, 273, 274, 276-277, 278, 279, 280, 282, 284-285, 287, 291, 300-302; IV, 82, 103; V, 20, 29, 31; Ebû Ya'lâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, Beyrut 1403/1983, s. 19, 20-21; a.m.f., *el-Mu'temed ft usûl'd-dîn* (nşr. Vedî Zeydân Haddâd), Beyrut 1974, s. 188-189, 196, 215, 216, 243, 268, 272-273, 276; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *el-İktisâd fî mâ yete'alleku bi'l-i'tikâd*, Bağdad 1979, s. 206, 218; Ebû'l-Yûser el-Pezdevî, *Uşûl'd-dîn* (nşr. H. Peter Linss), Kahire 1383/1963, s. 190-191; Neseî, *Tebşiratü'l-edille* (Salamé), I, 40, 359; II, 766, 768, 769, 770, 771, 778, 792, 888-889, 894; Sâbüni, *el-Bidâye*, s. 80; Kâsânî, *Bedâ'i*, VI, 268; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yûn*, s. 464-465; a.m.f., *Zâdü'l-mesir*, I, 56, 211; Fahrreddin er-Râzî, *Me'âtihu'l-gayb*, II, 147; III, 200; V, 165; Âmidî, *Ebkârü'l-eşkâr*, Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim Paşa, nr. 807, II, vr. 641^b, 642^{ab}, 644^{ab}; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, III, 151-152, 182, 230; VII, 484, 524, 670-672; a.m.f., *Minhâcü's-sünne* (nşr. M. Reşâd Sâlim), [Riyad] 1406/1986, V, 284-285, 286, 296; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsid*, II, 168, 189-190, 198, 226; İbn Ferhûn, *Tebşiratü'l-hükkâm* (nşr. Tâhâ Abdurraûf Sa'd), Kahire 1406/1986, I, 18, 172-173; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, II, 459-460; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 4, 5, 8, 17, 20, 37-38; a.m.f., *el-Kalâ'id ft taşihî'l-akâ'id* (nşr. Albert N. Nader), Beyrut 1986, s. 79, 80, 132-133, 152; İsmâil Hakkı Bursevî, *Furûku Haqqî*, İstanbul 1310, s. 163; Şevkânî, *Fethü'l-kadir*, I, 57-58; II, 45; V, 64; Reşid Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, I, 238-239, 241, 395; II, 227; IX, 35; M. Mustafa Şelebî, *Ahkâmü'l-ütre fî'l-İslâm*, Beyrut 1397/1977, s. 255-257, 744, 772; Muhammedî er-Rişehrî, *Mizânü'l-hikme*, Kum 1362-63 hş./1403-1405, VII, 483; Zühaylî, *el-Fikhü'l-İslâmî*, VIII, 655; Semîra Ferhât, *Mu'cemü'l-Bakillânî*, Beyrut 1411/1991, s. 342-343; Th. W. Juynboll, "Fâsık", *IA*, IV, 596; L. Gardet, "Fâsık", *EI*² (Ing.), II, 833-834; M. Akif Aydın, "Anayasa", *DIA*, III, 162.

